

Planlægning af det åbne land i 1700-tallet - en inspirationskilde fra oplysningstiden

Brandt, Jesper

Published in:
Landskab

Publication date:
1989

Document Version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Brandt, J. (1989). Planlægning af det åbne land i 1700-tallet - en inspirationskilde fra oplysningstiden. *Landskab*, 70(2), 25-30.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Proteus-Stein

us-Stein

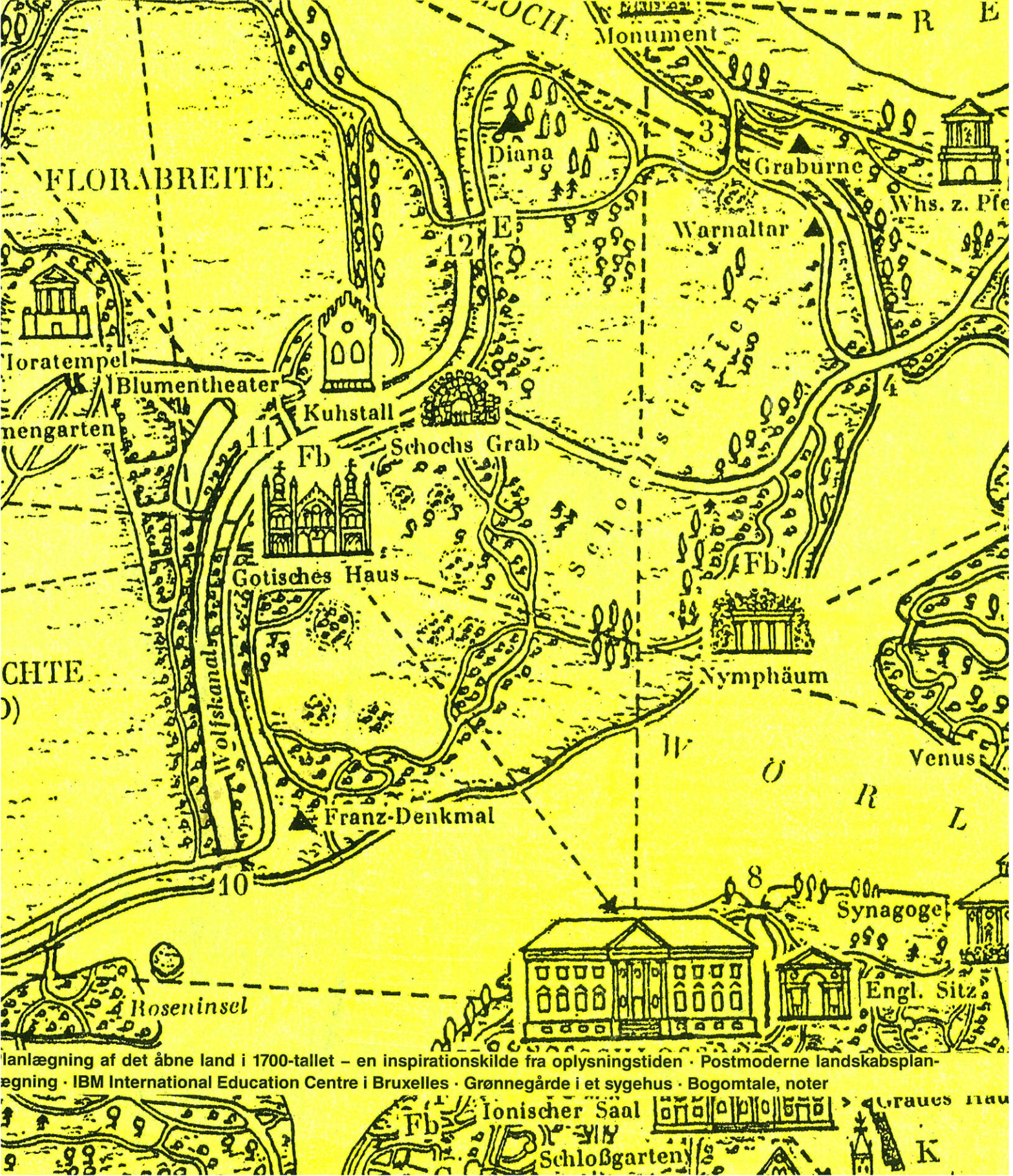
lippe

LANDSKAB

2-1989

Fidsskrift for planlægning af have og landskab
Review for Garden and Landscape Planning

side 25-48 70. årgang
April 1989

Planlægning af det åbne land i 1700-tallet - en inspirationskilde fra oplysningstiden · Postmoderne landskabsplanlægning · IBM International Education Centre i Bruxelles · Grønnegårde i et sygehus · Bogomtale, noter

Graues hau

Ionischer Saal

Schloßgarten

K

Planlægning af det åbne land i 1700-tallet – en inspirationskilde fra oplysningstiden

Af Jesper Brandt

Brugen og vedligeholdelsen af landskabet er en del af den politisk-økonomiske beslutningsproces. Ideerne til at påvirke denne kommer ikke af sig selv. Det er bl.a. landskabsplanlægningens opgave at komme med forslag.

Men det gør landskabsplanlægningen kun i beskeden grad idag. Den beskæftiger sig mest med prioriteringer mellem forskellige interesser og de begrænsede muligheder, der er for at regulere og planlægge. Jeg er ikke landskabsarkitekt, men forestiller mig, at det næppe var det, de drømte om, da de uddannede sig. Var det dragende ikke snarere tanken om at kunne anskueliggøre, hvorledes forskellige social-politiske tanker om menneskenes færden i land-

skabet kunne udmøntes i arkitektoniske planer for landskabet?

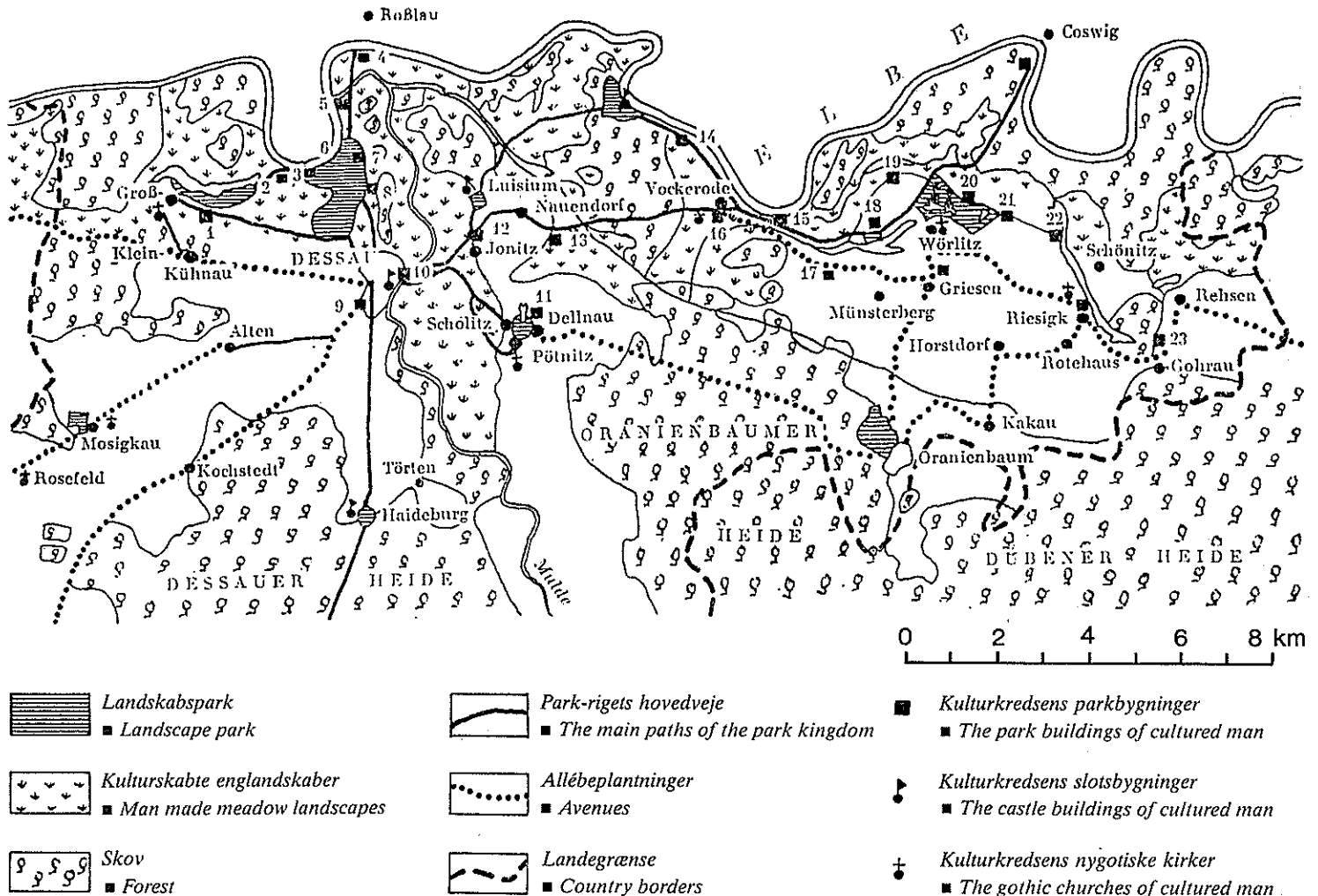
Det er fortsat en meget vigtig opgave – som desværre har trange kår for tiden. Interessemæssige og ejendomsretslige modsætninger er blevet større og økologiske problemer har forskyttet planlægningsproblemerne fra det rumlige til det økologisk-procesmæssige. Jeg håber ikke, at landskabsarkitekterne skrotter deres oprindelige målsætning. Der vil blive brug for denne målsætning i fremtiden, fordi »økologiseringen« af samfundet vil skabe flere bindinger, der alene vil kunne bestemme kulturlandskabets udformning, såfremt der ikke insisteres på, at også sociale, kulturelle og æstetiske hensyn skal drages ind.

Et blik langs en af de kunstfærdigt udformede korridorer i Wörlitzer Park, der strakte sig langt ud i agerlandet. Her var i dobbelt forstand tale om en intensivering af arealanvendelsen. For ud over at landskabet her nu blev benyttet rekreativt, fungerede parken som centrum for et mønsterlandbrug, hvor arealudbyttet hurtigt steg enormt, takket være indførelse af kløver, forbedret jordbearbejdning, systematisk forædling af husdyrbestanden og mange andre tiltag. I øvrigt blev stort set alle parkerne anlagt på lavtliggende områder, der indtil da var blevet betragtet som marginale, primært som følge af for høj fugtighed og fare for oversvømmelse.

■ *A view along one of the man made corridors in Wörlitzer Park, which stretched out into the landscape. Here was a double-intensive use of the land where it was used not only for recreation but as the center for a model farm, where productivity grew fast thanks to the introduction of clover, better soil management, systematic breeding of livestock and many other improvements. Nearly all the parks were laid out on low lying areas which, until then, had been regarded as marginal, primarily because of the high water table and the danger of flooding.*

De centrale dele af Anhalt-Dessau 1762-1825, hvor størstedelen af fyrstedømmets landskabsparker var placeret. Det ses, hvorledes disse var forbundet gennem et net af hovedveje og allébeplantninger. Dele af disse kan stadig i dag genfindes næsten i deres oprindelige omgivelser, som f.eks. chausseen mellem Wörlitz og Coswig (se foto s. 27). De mange (på kortet nummererede) spredte parkbygninger havde ofte praktiske funktioner, som vogterhuse og udsigtsposter, f.eks. i tilfælde af truende oversvømmelser.

■ The central part of Anhalt-Dessau 1762-1825, where most of the landscape parks in the principality were located. It can be seen how they were connected by a net of main roads and avenues. Parts of them can be found today in almost the same surroundings as, for example, the road between Wörlitz and Coswig (see photo page 27). The many, (numbered on the plan) scattered, park buildings often had practical functions as watch houses and viewing points, e.g. in case of flooding.

Landskab og økologi

Det er næppe tilfældigt, at de afgørende argumenter, der i de senere år er blevet fremført i tilknytning til den begyndende planlægning af det åbne land, alle har været af økologisk art: De ø-biogeografiske teories anvendelse på det åbne land kan stadigvæk næppe siges at være blot tilnærmelsesvis videnskabeligt velfunderet. Alligevel har fredningsplanlæggerne ikke været tilbageholdende med at anvende dem gennem dristige forslag til udlægning af landskabskorridorer, f.eks. i hovedstadsregionen og Vestsjællands Amt.

Naturligvis vil sådanne korridorer i sig selv øge mængde og areal af levesteder for dyr og planter, men netop korridoreffekten er i virkeligheden ikke særlig godt belyst. Økologien udgør imidlertid en autoritet,

der kan hjælpe andre argumenter på vej: ønsket om derigennem at kunne få gjort landskabet mere tilgængeligt, ønsket om at kunne konservere tidligere mere biotop-tætte kulturlandskabstyper indenfor rammerne af sådanne korridorer, og ønsker om at kunne fremme nogle landskabsæstetiske værdier i en tid, hvor agerlandet er blevet stadigt mere monotont som følge af landbrugets industrialisering. Disse hensyn listes tydeligvis ind ad bagdøren ud fra en idé om, at planlægningen kun kan realiseres, såfremt den er »objektivt« begrundet i en eller anden form for naturnødvendighed.

Det må vi se at komme ud over.

Landskab og ideologi

Vores natur- og landskabsopfattelser vil

nemlig få stadigt større betydning for den fremtidige udformning af kulturlandskabet. Disse opfattelser er imidlertid ikke grebet ud af den blå luft. Vore idealer om landskabet afspejler vores plads i samfundet og den måde, vi bruger naturen.

Hidtil har de produktive erhvervs – især landbrugets – natursyn, præget af den aktive produktive vekselvirkning med naturen, været dominerende. Byerhvervenes – især hele servicesektorens – natursyn, præget af behov for variation og oplevelsesrigdom, må formodes at få langt større vægt fremover. Her ligger tilsyneladende en konflikt. Men også byboeren vil have behov for at forstå landskabs-elementernes funktion i samfundet.

Det er vigtigt at holde fast i denne funktionalitet i disse år, hvor planlægningen af

Chausseen fra Wörlitz til Coswig, der stadig idag giver et indtryk af de kulturskabte fugtige engarealer langs Elben. Dog mangler de græssende dyr; kvæg, heste og ikke mindst får, der bidrog stærkt til økonomien på grund af en mangedobling af uldpriserne i slutningen af 1700-tallet.

■ *The road from Wörlitz to Coswig, which still today, gives an impression of the man made, fertile meadows along the River Elb. The grazing livestock are missing; cattle, horses and especially sheep, which were an important part of the economy because of the rocketing price of wool at the end of the 18th century.*

det åbne land så småt tager sin begyndelse, og hvor ikke blot forskellige interesser, men også forskelligt natursyn brydes kraftigt, men på en måde, der ikke altid er lige gennemskuelig.

Landskabskorridorer, udvidelserne af naturfredningslovens §43 og mange andre tiltag, der i realiteten tenderer mod at ville konservere det hidtidige agerlandskab (eller måske snarere vore bedsteforældres), har alle deres naturlige begrundelse i angsten for de følger, som en fortsat industrialisering og strukturrationalisering inden for landbruget kan få.

Men konservering og udbygning af den eksisterende biotopstruktur er ikke nok til at bevare en rimelig tæt biotopstruktur i det åbne agerland. For ud over den modstand dette vil støde på fra landbruget, er

det tvivlsomt, hvorvidt det vil komme til at modsvare også andre befolkningsgruppers interesser, hvis disse ikke kan se »nyttens« af korridorerne. Landskabsstruktur og udnyttelsesstruktur bør være i samklang. Hvis biotopmønstre i et område ud fra reaktive og fredningsmæssige interesser bør være tæt, bør landbrugsstrukturen være i overensstemmelse hermed, f.eks. udvikles i retning af økologisk landbrug. Kun herigennem kan man påregne, at de landskabsidealer, der i befolkningen knytter sig til det åbne land vil vise sig holdbare, også på længere sigt.

En sådan forening af det produktivt nyttige og det smukke, må være landskabsarkitektens drøm. Og for at fastholde denne nyttige drøm, vil jeg berette om et historisk eksempel på et kulturlandskabs opståen –

for ca. 200 år siden. Det fik ikke lov til at bestå ret længe, men har sat sine spor, som kan være os til inspiration.

Et mønsterlandskab fra 1700-tallet

Der har været skrevet og diskuteret meget om den historiske udvikling i natursynet. Et af udgangspunkterne har været fremmedgørelsen af forholdet til naturen. Naturen blev paradisisk idylliseret i det pastorale landskab, der skabtes som kulisser i de parker, der anlagdes rundt omkring i Europa i 1700-tallet. Det ideal blev skabt, fordi store dele af agerlandet blev forvandlet til græsgange for den opblomstrende fåreavl.

Ofte fremhæves disse parker som den herskende klasses idylliserede forestillinger om en »oprindelig« natur. Tolkningen skyldes dog nok også, at en stor del af dem

1. + 2. Wörlitzer Park kan – med sine 200 år på bagen – også som børneparadis konkurrere med vor tids moderne sommerland: Går man ned i indgangen til »venustemplet« (se foto 1), kommer man via en underjordisk hule til en større eksotisk grotte, hvorfra man på betryggende vis kan klatre op til spændende og farlige højder, eller kravle i nye underjordiske gange, der f.eks. fører til en lystig hængebro (se foto 2: I baggrunden ses en »kinesisk buebro«, og tv. anes de omkringliggende marker, som korridoren gennemskærer). Hvorfor er der ikke sådan noget i Frederiksberg have eller i Vestskoven?

idag ligger i udkanten af meget store byer, omgivet af et moderne bylandskab, hvorved deres parkpræg fremstår langt mere markant idag, end da de blev skabt. Dengang lå de en dagsrejse fra hovedresiden- sen.

Men der findes undtagelser. F.eks. en række landskabsparker ved Elben i nærheden af Dessau i DDR. Parkerne ligger fortsat i et landbrugslandskab (mellem Leipzig, Halle og Dessau), der i øvrigt er præget af tung kemisk industri. Wörlitzer Landschaftspark fungerer i dag som et yndet udflugtsmål for hele industriområdets befolkning.

Parken er inspireret af de engelske landskabsparker, men adskiller sig formentlig fra den ideologi, der knytter sig til disse parker.

F.eks. indeholder den nogle af de landskabskorridorer, man herhjemme drømmer om at anlægge i det åbne land: De centrale dele af parken omkring slottet byder på forskellige former for pragtfuld havearkitektur. Herfra breder parken sig ud i det åbne land, langs kanaler og stier, der indrammer store marker.

»Ægthed« skal man lede længe efter, både hvad det naturmæssige og kulturmæssige angår: Alene antallet af forskellige træ- og buskarter overstiger 700. En meget stor del er naturligvis indførte arter. Samme dristighed – eller om man vil, respektløshed – præger bygninger, der næsten omfatter alle tænkelige stilarter fra antikken over klassicismen til vore dage: Over kanalerne er der anlagt en række af broer i forskellig stil; fra en fantasifuld »urbro«, en romersk

stenbro og en solbro fra inkakulturen og frem til en jernbro fra 1700-tallets England. De var anlagt ud fra gennemtænkte pædagogiske principper, for at belyse arkitekturens historie. Så en nutidig østtysk betonbro til at transportere de tunge landbrugsmaskiner over korridorerne følger sig såmænd udmærket ind i landskabet.

Det er således ikke noget nyere påfund at anlægge en folkeparks med snæver forbindelse mellem den arkitektoniske udformning og en samtidig økonomisk udnyttelse af landskabet: Det var faktisk ideen i den oprindelige opbygning af parklandskabet. Det var kulminationen af den måde, hele oplysningstidens progressive ideer søgtes gennemført på i fyrstedømmet Anhalt-Dessau i sidste halvdel af 1700-tallet.

■ 1. + 2. Wörlitzer Park can – with 200 years behind it – also compete as a children's paradise with our modern summerlands: If one goes down into the entrance to »The Venus Temple« (see photo 1) there is access, via an underground passage, to a larger, exotic grotto where one can, in safety, crawl up to exciting and dangerous heights or crawl through new underground passages which lead, for example, to a gay suspension bridge (see photo 2: A »Chinese Arched Bridge« can be seen in the background and the surrounding fields, which the corridor cuts through, can be seen on the left). Why is there not something like this in Frederiksberg Have or Vestskoven?

2

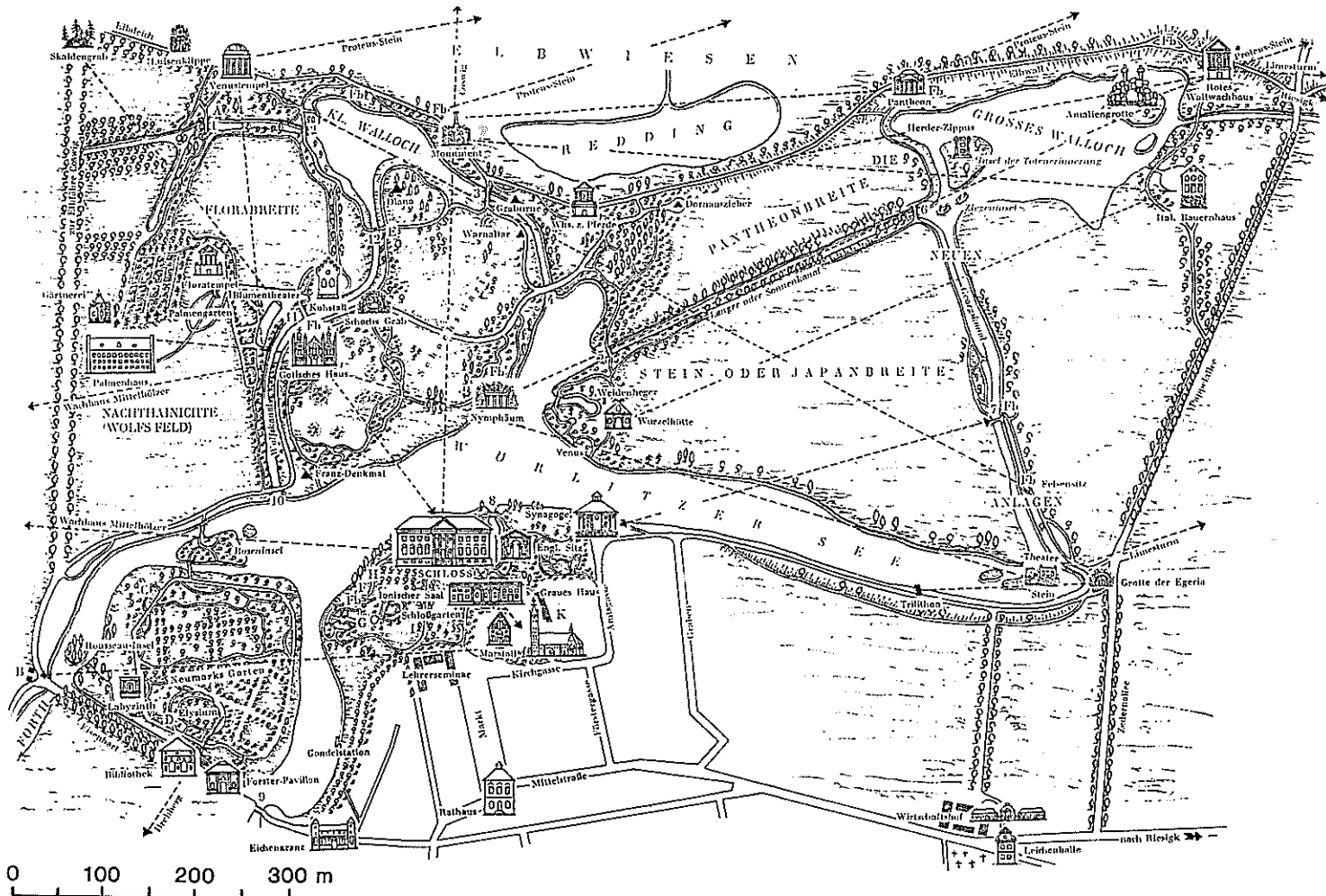
Med sine kun 700 kv^m og ca. 30.000 indbyggere blomstrede det lille landbrugsland op som virkeliggørelsen af alle oplysnings-tidens humanistiske idealer i skyggen af de mange krige i Europa, som bl.a. det militæriske Preussen bidrog til.

Afgørende var naturligvis indflydelsen fra det opadstræbende borgerskabs frigørelse i Holland, England og andre steder. Anhalt-Dessau lå klemmt inde mellem de økonomisk langt mægtigere Preussen og Sachsen. Det havde vanskeligheder med at sikre afsætning af dets landbrugsprodukter, der eksporteredes mange steder hen: Korn ad Elben til Hamburg, humle til Berlin og videre til Skandinavien, tobak og cigarer til Sachsen. Derudover eksporteredes store mængder uld og klæde. Men de mange handelshindringer var for det lille

fyrstedømme en kilde til stadige vanskeligheder. Fyrst Leopold III Friedrich Franz (1740-1817) søgte at bøde på dem ved at erstatte militærudgifter med en neutralistisk og pacifistisk udenrigspolitik og ved at gøre landet til et økonomisk og kulturelt fristed for de mange nye ideer, der prægede tiden. Han omgav sig med en skare af økonomiske, politiske og kulturelle rådgivere, og kanaliserede på bedste landsfaderlige vis størstedelen af de statslige midler ind i folkeoplysning, landbrugsøkonomisk udviklingsstøtte, omfattende og eksemplarisk vejbyggeri, og et efter datidens målestok særdeles udbygget social- og sundhedsvæsen. Toppen på kransekagen var en nøje planlagt kulturlandskabsudformning. Det bærende element var sammenknytningen af alle tiders kulturelle strømninger

med de mest moderne og rationelle økonomiske nyskabelser:

De mange landskabsparker var ikke blot lystparker. De fungerede også som mønsterbrug og inspirationskilde for bønderne. Selv templer og andre historisk udførte bygninger, anlagte udsigtspunkter, kanalsystemer m.v. havde klare funktioner indenfor landbrugsdriften. Her anlagdes også avlsstationer, der stilledes til rådighed for bønderne. Der anlagdes ikke blot veje til gavn for handelen: Også her gjorde de landskabelige ideer sig kraftigt gældende. Langs vejene var der anlagt separate stier adskilt af vejtræer – for at skærme de gående fra støvet fra forbigående køretøjer. Vejtræerne var plantet i flere rækker. Det var frugttræer, der kunne bidrage til landbrugsproduktionen.

Parkanlæggene ved Wörlitz. De udgør ikke en enklave i agerlandet, men er tværtimod bygget ind i det, idet parkkorridorer – både våde (kanaler) og tørre (alleer) – strækker sig ud i agerlande, og agerarealer også er anlagt i parkens centrale dele (f.eks. Wolfsfeld).

■ The park lay-outs at Wörlitz. They are not oases in the cultivated landscape but are built into it, where park corridors – both wet (canals) and dry (avenues) – stretch out into the cultivated landscape and farm areas are also planned in the central part of the park (e.g. Wolfsfeld).

Man kommer til Wörlitz ved at dreje fra motorvejen Berlin-Leipzig syd for broen over Elben.

■ One comes to Wörlitz by turning off the motorway from Berlin to Leipzig, south of the bridge over the Elb River.

Ikke underligt, at Goethe kunne kalde fyrstedømmet for et »veladministreret og dertil yderst pynteligt land«.

Landskab og politik

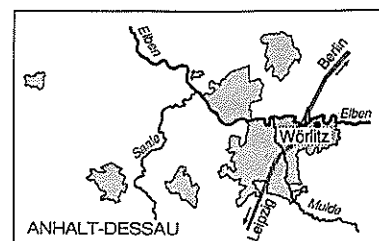
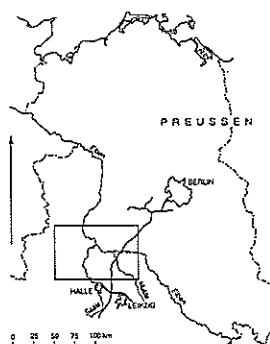
Udviklingen i Anhalt-Dessau var naturligvis ikke blot et udtryk for gode menneskers ideer. Den var et resultat af tiden: Udviklingen op til og efter den franske revolution var en kraftig udfordring til den feudale klasse, der hidtil havde siddet på magten i Europa. Tidens kulturelle personligheder blev inspireret af den franske revolution. Det gjaldt også kredsen om Fyrst Franz. Reformerne skulle dæmme op for social utilfredshed gennem en omfattende repressiv kulturel tolerance, sikring af social og økonomisk tryghed og en systematisk socialisering gennem opdragelse og undervisningsvirksomhed samt en række sociale,

ofte landskabsbundne aktiviteter. Det gjaldt f.eks. olympiske lege mellem de enkelte landsbyer: De afsluttende runder foregik i anlæg, der var bygget sammen med landskabsparkerne.

Landskabsdannelsen var ikke demokratisk. Men med inspiration i det folkelige opbrud, der prægede tiden, lod det sig gøre at gennemføre ganske omfattende landskabsomformninger, der knyttede økonomiske udviklingskrav (baseret på den tids voldsomme udvikling i naturforståelse) sammen med landskabsæstetiske og ideologiske målsætninger i en sammenfattende planlægning, der var mere dristig, end man i dag ville turde binde an med.

Jesper Brandt, geograf, er lektor ved Institut for geografi, samfundsanalyse og datalogi på Roskilde Universitetscenter.

Fyrstedømmet Anhalt-Dessau 1797

Postmoderne landskabsplanlægning?

– en kommentar til Wörlitzerartiklen

Jesper Brandt lægger i sin artikel om Wörlitzer-området op til, at vi i moderne landskabsplanlægning burde inddrage flere aspekter, fremfor udelukkende at holde os til den funktionalistiske, sektoropdelte planlægning, hvor økonomi og biologi er de væsentligste afvejningsfaktorer, hvorved æstetik, idé, oplevelse og formidling først har været nedprioriteret og senere har fået et ensidigt udtryk.

Når vi imidlertid betragter landskabsplanlægningen på detailniveau, er der tendenser til, at den, omend ubevidst, benytter sig af et andet formsprog end funktionalismens. Vandløbsrestaurering kan tages som illustration af dette.

Vandløbsrestaurering

Efter forhandling med lodsejerne søges en udrettet å's oprindelige forløb genskabt ved en kombination af ændret vedligeholdelse langs bredderne og udlægning af store sten og plantning af siv eller ved udgravning af åens oprindelige leje. Langs bredderne plantes træer; drænsystemet på de omgivende marker nedlægges; engene får lov at gro frem igen og økonomisk støttet kvæg sættes på græs. Spærringer og opstemninger langs åen fjernes, eller også minimeres deres gener ved anlæg af fisketrapper. Rensningsanlæg langs åen forbedres med kemiske og biologiske filtre. Til sidst anlægges stier i området med gangbrædder over sumpede partier såvel af hensyn til plantelivet som vores fodtøj, og der opsættes skilte, så man kan få viden om den forvandling, landskabet har undergået.

Anlægger man nu en rationel betragtning på denne »naturgenopretning«, kan man glæde sig over, at der faktisk få år efter indgrebet, igen kan spores mere liv i åen; at det ved hjælp af en koordineret planlægning, forhandling, økonomisk erstatning og en vis teknik kan lykkes at redde, hvad der blev forødt. Forestiller man sig de samfundsøkonomiske konsekvenser ved at skulle iværk-

sætte tilsvarende projekter for al den kulturforstyrrende natur, bliver det et umuligt »projekt«. De »små« fortællinger er til at overskue, den store er sandsynligvis død, også når det gælder planlægningens handlingsperspektiv.

Anlægger man en funktionalistisk betragtning på det landskabsbillede, genopretningen resulterer i, bliver man frustreret, og synes, det er falsk, fordi det ikke afspejler, at vi faktisk lever i 1989 og ikke i forrige århundrede.

Men ser man på denne tegngivning ud fra en postmoderne synsvinkel, falder tingene måske bedre på plads.

Landskabsarkitekterne er uden at vide det på vej til at blive postmoderne naturarkitekter, der kan genskabe en natur, der er mere naturlig end naturen selv. Fortidens omgang med naturgrundlaget citeres og anvendes i sammenblanding med moderne teknik, og naturen er blevet en reproduktiv vare, hvor det æstetiske udtryk er uden dybere mening.

At naturgenopretningens formsprog ikke udspringer af ændringerne i samtiden ses af, at ideologien stadigvæk er tiltroen til, at vi – hvis bare vi anstrenger os nok – kan skabe det gode liv i fremtiden.

I stedet for at tage udgangspunkt i kulturen og egen faglig tradition og vise, hvordan vi kan omgås med den ydre natur på en ny måde, leder vi efter begrundelser i biologien og økologien, og efter hvad det er i naturen, der har værdi i sig selv.

Naturgenopretningen er blevet en kopi uden original, et simulakrum. Og det, der kommer til at mangle, er den selvspejling og forførelse som kunsten i bedste tilfælde kan tilføre landskabet.

Udretningen af åen var oprindeligt et udtryk for, hvad samfundet betragtede som den mest hensigtsmæssige, produktive omgang med naturen af hensyn til kulturen. Det er tilbageførslen også, selv om argumenterne som regel i første række går på at

redde naturen for naturens egen skyld. At udgrave småsøer langs åen, hvor der aldrig har været nogle, f.eks. af hensyn til frøerne, er ikke mere »naturligt« end at udrette en å, og hviler på en blanding af biologisk rationalitet og romantisk æstetik, der netop for det utrænede øje vil skjule, at her har vi faktisk forsøgt at skabe en overlevelsesmulighed for noget natur, fordi det er vigtigt for os. Vi kan ikke genskabe »naturen«, så hvorfor ikke tage skridtet fuldt ud, og f.eks. i stedet for en sten hentet fra en tilfældig grusgrav udlægge forkromede tetraedre eller kulørte plastickuber i åen, hvis de lige så godt kan igangsætte en selvgenerering, og vi i øvrigt synes, det er flot nogle steder?

Vindmøller, bunkers, høfder, granhegn og femrækkede løvhegn er alle egnskaraktéristiske kultur-produkter, som spiller sammen med naturen uden at lade som om, de er noget andet, og som viser, at vores omgang med naturgrundlaget stadig forandres. At vi heller ikke ved udformningen og placeringen af disse anlæg havde den store indflydelse, er kun beklageligt.

Hvordan vi end vender og drejer det, ændrer vi landskabet ved ethvert indgreb – også ved genopretning – så hvorfor ikke forsøge at kombinere biologisk rationalisme med 80'er-pluralisme i overensstemmelse med det skift i livsformer, filosofier og teorier, der foregår i samtiden?

Hvis de fleste udrettede åer efterhånden tilbageføres efter det samme æstetiske bevidstløse paradigme uden kombination med moderne, egnskaraktéristiske, ændrede produktionsmuligheder og rekreative ønsker om variation og aktiv medvirken, vil vi om få år tage os lige så meget til hovedet over naturgenopretningsprojekterne, som vi nu gør, når vi ser på Skjern å's udretning og alle dens efterfølgere.

Jette Hansen-Møller, landskabsarkitekt maa, mdl.